

MILLENNIUM-PROBLEMATIEK IN DE KERK

Niet schrikken

De lezer moet niet schrikken. Van alle kanten worden we gewaarschuwd voor de complicaties die zich kunnen voordoen wanneer het rad van de geschiedenis de volgende eeuw binnen wentelt. Men vreest voor onaangename verrassingen in de verschillende sectoren van het leven. De geautomatiseerde Westerse wereld blijkt in grote mate afhankelijk te zijn van de grote vinding van deze eeuw: de computer. Alles wordt computer-gestuurd. De ziekenhuizen zijn ondenkbaar zonder deze organisatie van het werk, de zorgsector, de levensmiddelenbranche, de hele economie krijgt er mee te maken. Maar daarover gaat het niet in deze bijdrage aan ons jaarboek. We constateren slechts dat deze verwickelingen een teken zijn van de manier waarop het leven vandaag in zijn totaliteit is ingericht. Er ligt wel een probleem achter. Het wereldbeeld van de moderne mens en het levensgevoel als zodanig heeft een enorme wijziging ondergaan. Dit levert inderdaad een complex van vragen op, waarover we niet gering hebben te denken.

Toch is het deze problematiek niet, die ons bezig houdt in deze korte bijdrage. We werpen een blik terug op duizend jaar kerkgeschiedenis. Want de achterliggende tien eeuwen vormen samen een millennium. En in onze eeuw komt dit tiental op een bepaalde manier samen. De lezer moet ook nu niet schrikken. Wie zou een periode van zo veel jaren kunnen overzien? We kunnen echter enkele lijnen trekken, waarbij inzonderheid het gebeuren van de laatste tot een afsluiting komende eeuw het materiaal levert voor deze terugblik. We kijken niet vooruit, ofschoon dit bij het gebruik van het begrip 'millennium' zeer wel mogelijk zou zijn. We weten immers dat het woord ook gebruikt wordt als aanduiding van het Godsrijk, waarvan sommigen zeggen, dat het exact duizend jaar zal duren. We houden ons nu echter niet bij voorbaat op in het gezelschap van de chiliasten. Hun ideaal kwam weliswaar herhaaldelijk in deze achterliggende duizend jaar uit de geschiedenis oprijzen. Het verdween echter ook telkens weer waar het hoort: in de historie. Het hoort niet in de toekomst. Deze leer van het duizendjarige rijk maakt deel uit van historische beeldvorming, van concepten die een mens zoekt om zich hier en nu staande te houden.

Op zoek naar een grote lijn

Nu echter vragen we ons af, of het mogelijk is een zo lange periode van duizend jaar te overzien en of het gelukken kan om haar samen te vatten in enkele hoofdlijnen. Het antwoord op die vraag is niet moeilijk. We zouden kunnen beginnen met op te merken dat de tijdsindeling iets willekeurig heeft. Christenen rekenen met hun jaartallen naar de geboorte van de Here Jezus Christus. Joden hebben een andere tijdsrekening. Moslims hebben ook een eigen benadering van jaar en eeuw. Onze multi-religieuze tijd zou ons kunnen herinneren aan het betrekkelijke van de naderende eeuwwisseling. Maar is daarmee het gebeuren in die lange reeks van eeuwen ook gerelativeerd?

Het christendom heeft zijn intree gedaan in een multi-religieuze wereld, waarin tal van godsdiensten zich aandienen als de ware, terwijl er tegelijk van een soort godsdienstige samensmelting plaats vond, die ook in onze eeuw weer aan de dag treedt. Maar het christendom kwam met een boodschap, een leer die voorgaf de enige en de unieke te zijn. Meer nog het christelijk geloof predikte een persoon, wiens naam was Heiland der wereld, Jezus Christus. Op zijn gezag werden men-

sen gedoopt in de naam, dat is in de openbaring van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. De prediking van het evangelie drong door in het Oosten en in het Westen. Zij kwam tot de stammen die hier in Europa leefden en zij bracht mensen tot geloof en bekering. Aan het begin van het millennium dat straks tot een afsluiting zal komen was de christianisering van dit Westen in zekere zin tot een afsluiting gekomen. De eiken waren geveld, waaronder de heidenen plachten samen te komen. De tempels waren verwoest waarin de afgoden aanbeden werden. De priesters van deze heidenen waren ondergedoken, of zij hadden zich overgegeven aan de missionarissen. En rond het jaar 1000 waren in ons land de christenen samengekomen in hun eigen plaatsen van aanbidding. Zij hoorden er het evangelie. Er kwam een volksvroomheid tot stand, die wij niet kunnen plaatsen onder het begrip van de 'duistere middeleeuwen'.

Misschien moeten wij ons beeld van dit tweede millennium herzien. Als we het eerste trachten te karakteriseren als dat van de intrede van het christelijk geloof in de wereld, dan is het tweede millennium te beschouwen als een zoeken van de vormen waarin het christelijk geloof zich wilde uitdrukken onder Germanen en Saksers en de andere stammen die straks Europa zouden vormen. We kunnen daarbij drie vormen onderscheiden: die van de zo even genoemde volksvroomheid, daarnaast die van de officiële kerk en die waarin de theologen, als denkend deel van de christelijke natie, zich een beeld vormden van de inhoud van het geloof.

De eerste helft van dit tweede millennium dat spoedig ten einde loopt, biedt reeds de problemen en de vraagstukken aan die tot op heden herkenbaar zijn gebleven. Drie samenstellende delen zijn het, componenten van wat altijd in de geschiedenis herkenbaar is, ook in onze tijd. Laten we ze kort aanduiden met de woorden vroomheid, kerk en theologie.

Vroomheid

Als we denken aan de vroomheid van de vroege middeleeuwen, herkennen we daarin zo veel wat waar en echt is: de aanwezigheid van God in heel het leven, het besef dat men voor Hem niet kan bestaan zoals men is, de innerlijke behoefte aan verzoening met God, het verlangen naar geborgenheid en vrede ook in het eigen hart. Wanneer dit levensgevoel oprecht is, en dat was het in deze middeleeuwen, dan is het de vraag, of het wáár is. Met dit laatste bedoelen we, of het in overeenstemming is met de waarheid, de openbaring Gods in Christus, met de Schrift, met het evangelie. Wie zal die vraag beantwoorden? Wie kent het hart van het volk? Wie kent het hart van zichzelf? Wij voor ons nemen aan, dat het Woord Gods, dat in die tijd werd verkondigd, krachtig was, en scherp en een tweesnijdend zwaard. We nemen ook op goede gronden aan, dat dit Woord Gods een middel was waardoor het geloof geplant werd in de harten van de hoorders. En we weten nu eenmaal, dat er vele predikers van het evangelie door Europa trokken. Zij hebben de boodschap gebracht. En het Woord Gods keert nimmer ledig weder. Het zal doen al wat Hem behaagt. Op die goede grond nemen we aan dat er velen in deze duistere tijden waren die gekomen zijn tot ware vroomheid.

Kerk

Was de kerk in die eerste helft van het bijna ten einde spoedende millennium ook vroom? Zij wás er in ieder geval. Wie daaraan mocht twifelen kan zich overtuigen door een reisgids ter hand te nemen, waardoor hij of zij zich laat leiden langs de vele monumenten van kerkelijke bouwkunst. Of men nu een dorp dan wel een stad naderde, overal trof men reeds van verre komende, de kerk aan. Zij beheerste op het platteland de gezichtseinder, zoals men nog heden bijvoorbeeld in Friesland kan zien. De kerken bepalen de horizon. In de steden was het vooral zichtbaar

aan de grote bouwwerken, waaraan soms een hele generatie of meer ook gewerkt hebben. De kerk was present. En zoals zij het silhouet van de stad deed spreken, zo was haar positie in de samenleving. De hele maatschappij vormde een christelijk gemenebest, waarin de kerk leiding had te geven.

Daarmee heeft men nog slechts het uiterlijk aangegeven. Achter die imposante bouwwerken stond immers de overtuiging dat de kerk noodzakelijk was. Zij vormde om zo te zeggen het portaal naar het andere, het hogere, het hemelse leven. Het spreken van de kerk en haar dienaren was beslissend voor het ontvangen van een toegang, niet alleen tot het sacrament van het leven, maar meer nog: het was een verlenen van de ingang in het leven der toekomstige eeuw. Over die macht beschikten haar dienaren. Zij beslisten over de vraag wie er in zou gaan in het eeuwige rijk van vrede daarboven. Via de het sacrament van het altaar werd de leek toegelaten tot dit hogere geestelijke bestaan. En daarover had de geestelijkheid macht. De kerk: dat was niet zozeer het volk van God. Zij werd voornamelijk gevormd door de gewijde ambtsdragers, die konden openen en sluiten. In de hiërarchie, d.w.z. in het wezenlijke onderscheid tussen geestelijken en leken lag de werkelijkheid van het dagelijkse bestaan in twee delen uiteen. De geestelijken en de leken, de gewijden en de ongewijde massa, de hogere en de lagere vormen van het leven, zij bepaalden het beeld van de maatschappij. Zoals dit in de theologie ook werd uiteengezet was het: de genade stond boven en tegenover de natuur, zoals de gotische domkerk hoog boven het gewone leven torende, zo was het leven uiteengevallen.

Theologie

De theologie als derde factor, die wij hier bepalend noemen voor de eerste helft van het voorbij snellende millennium. De theologie. Wie haar noemt betreedt het terrein van de totale wetenschap. Er was immers geen wetenschap die hoger en omvattender was dan die van de heilige godgeleerdheid. In de theologie heeft de Westerse mens zich rekenschap gegeven van een totaalvisie op heel het leven. Deze wetenschap had, het moet worden toegegeven, gedurende lange tijd stil gelegen. De kerkvaders behoorden tot de eerste vier, vijf eeuwen. Zij hadden de grote dogma's van de kerk, die omtrent de drieëenheid, omtrent de leer van Christus en omtrent de genade, vastgesteld en verdedigd. Maar na de val van Rome, na de ineenstorting van het machtige rijk van keizer, was de theologie blijven stilstaan. Zij had gerust in de tombe van de kloosterbibliotheken, totdat zij tot leven kwam in het Westen. De herrijzenis van de theologie der kerkvaders vond plaats op meer dan een plaats. Zij kon geschieden in de school van het klooster. Dat leidde tot een geheel eigensoortige theologiebeoefening, veelal gekleurd door de warme tinten van de mystiek. De theologie kon ook tot leven en bloei komen buiten het klooster, in de stadsscholen die uitgroeiden tot universiteiten. Daar was het de schoolse manier van denken die beheersend werd. In tal van mengvormen is zij overgeleverd. Maar veelal wordt zij gekenmerkt door de methode van het dispuut. Daarin blonk zij uit. En dit was mogelijk omdat men een vooronderstelling hanteerde, die de rede of het menselijke denken krachten toeschreef, waarmee men de waarheid kon achterhalen.

We noemen dit een rationeel optimisme. Wat ik begrijp, kan ik geloven. Vanzelf gold dit niet over de hele linie. Er was ook een stroming die stelde dat slechts het absurde, het ongelofelijke op zichzelf aanvaardbaar was voor het vrome denken. Maar in beide gevallen was er meer aan de hand. Het rationeel optimisme ging dikwijls gepaard met een levenshouding die aan de wil van de mens een grote kracht ten goede toeschreef. Een moreel optimisme zou men het kunnen noemen. Vanzelf rees er vanuit de volksvroomheid protest tegen deze beide vormen van

levensinstelling. Bewegingen als die van de Moderne Devotie en ook die van de Waldenzen, ook die van het Hussieten en andere meer, kan men beschouwen als vormen van protest tegen kerk en theologie. Daarvoor was ook alle reden. Immers de kerk raakte in verval. De theologie onttaarde in scherpstlijperij van betweters, die de spot over zich haalden van mensen die een eenvoudige vroomheid zochten na te jagen. In grove lijnen liggen zo de eerste vijf eeuwen van de tien, die straks overgaan in een nieuw millennium voor ons: vroomheid, kerk en theologie. En die lijnen zetten zich voort ook in de laatste vijf eeuwen van dit tijdperk.

Reformatie: inkeping in de geschiedenis

Wie terugziet kan bij de vele gebeurtenissen die de aandacht boeien onmogelijk voorbijgaan aan de geweldige insnijding in de geschiedenis die tot stand kwam door de Reformatie. Zij had plaats in het begin van de zestiende eeuw, en is onlosmakelijk verbonden met de namen, die ieder kent: Luther, Zwingli en Calvijn. In hun streven herkennen we iets van de drie factoren die we eerder noemden: vroomheid, kerk en theologie. Luthers theologie is geboren uit de vragen van een ontwaakt geweten, waarin de kwestie van ware vroomheid een rol speelde. Zijn beweging rukte een kerk en haar theologie uit haar voegen, meer nog zij betekende een ommekeer in de West-Europese cultuur. Het onderscheid tussen geestelijken en leken viel weg, het moest plaats maken voor een opvatting van het priesterschap der gelovigen, waartoe ruimte geschapen was door het artikel waarmee de kerk staat of valt: dat van de rechtvaardiging door het geloof alleen. Zo ontstond er een vroomheidstype dat weet had van de vrijheid en verantwoordelijkheid, waartoe het geloof ons in staat stelt. Het geloof dat zich rechtstreeks beroept op het Woord van God. Calvijn heeft, in het voetspoor van anderen, zoals Zwingli en Bucer, aandacht gevraagd voor de werking van de Heilige Geest in het leven van de gelovigen.

Gereformeerde katholiciteit

De reformatorische prediking schiep een andere kerk en een andere theologie. Beide werden aan het Woord gebonden. Een kerk van het Woord in de eerste plaats. Het Woord dat uitgelegd en tegelijk verkondigd wordt. Toegelicht en toegepast in de concrete situatie, waardoor een geheel eigen visie ontstond op de kerk, weer gericht op het model van de eerste eeuwen. De reformatorische theologie bedoelde ook vooral Woord-theologie te zijn. Opvallend is dat met name in de gereformeerde traditie de Schriftuitleg een zo voorname plaats ontving. Exegese en nog eens exegese! Daarbinnen groepeerde zich de theologie in de gestalte van het dogma en de dogmatiek. Gereformeerde theologie wil Schrifttheologie zijn, waarbij geen optimisme, in welke zin ook beslissend is. De realiteit van zonde en genade werkt door in de beschouwing van de leer der kerk. De tegenstelling is niet langer: natuur en genade, maar zonde en genade. Het is een groots schouwspel, dat de geschiedenis te zien geeft in het ontstaan en in de opbouw van een Europese gereformeerde theologie. Haar bloeitijd ligt in de zeventiende en de achttiende eeuw. En zij vertoont de aspecten van een werkelijke katholiciteit, tegelijk van een voornaamheid gemengd met vroomheid, die tot op heden kunnen brengen tot verwondering en tot heimwee. Is theologie, is de kerk naar gereformeerde opvatting en belijdenis daartoe in staat? Ja zeker! Zij was in staat om rond het Woord en samen met de kerk de geesten te beheersen. Het was een tijd van bloei en samenwerking van gereformeerde kerken en universiteiten, die men slechts met verbazing kan gadeslaan. Is in onze tijd de gereformeerde kerk, en de gereformeerde theologie, samen met de gereformeerde vroomheid een zaak die tot het verleden schijnt te behoren, laten wij niet vergeten dat zij déze krachten in

zich heeft. Geen andere dan die van het Woord. Het Woord van God zelf.

Verlichtingsdenken

We kunnen daarover slechts spreken in het besef dat deze kerk en theologie onder de invloed zijn gekomen van een ontwikkeling, waardoor het voorreformatorische optimisme terugkeerde: we denken aan de krachten die in de Verlichting zijn losgekomen: rationeel en moreel optimisme, verval van kerk en theologie, zoals deze verwoestend hebben doorgewerkt in de enkele eeuwen die achter ons liggen: het diepst aan het licht tredend in de achttiende en de negentiende eeuw. Verlichtingsdenken was het, dat de kerk in zijn greep kreeg. Modern levensgevoel, gevoed door een rationele religiositeit en uitkomend in een ethiek, die in haar kern niet christelijk hoeft te zijn, als zij maar moraal oplevert. Daar hebben we het beeld van de negentiende eeuw, die zich heeft voortgezet in de eeuw die we nog steeds de onze noemen. Onze eeuw, de twintigste, kreeg de onverwerkte problemen van alle voorgaande te verwerken. Zij heeft echter voornamelijk te worstelen gehad met de vraagstukken van de vorige eeuw, de negentiende.

Eeuw van de kerk(verlating)

Onze eeuw: begon zij niet als de eeuw van de kerk? Zo werd zij aan het begin genoemd, *das Jahrhundert der Kirche*. De kerk zou geplant worden. Zij zou in haar eenheid hersteld worden en in haar missionaire kracht de wereld veroveren. En déze eeuw gaat aan het einde de geschiedenis in als de eeuw van de kerkverlating. Duizenden hebben haar de rug toegekeerd. Dat geldt van de grote volkskerken in de landen van het Europese gemenebest. In Frankrijk en in Duitsland, in Engeland en in Zwitserland: overal zijn de kerken leeg. Het geldt helaas ook van de 'vrije kerken', zo genoemd omdat zij niet in een directe relatie stonden met de overheid en evenmin beschouwd konden worden als een uitvloeisel van de samenleving. Men denkt dan aan de kleinere belijdeniskerken, die hun wortels voor een belangrijk deel hebben in de opwekkingsbewegingen van de negentiende eeuw. Hun geschiedenis is die van vergane glorie. Zij hebben een boeiend verleden, waarin sprake is van geloofsmoed, kracht om te belijden en te getuigen, soms dwars tegen bestrijding en vervolging in. Zij hebben een geschiedenis van bloei, inwerking op maatschappij en samenleving. Zij konden krachten ontwikkelen op het terrein van de politiek en sociaal bestel. Zij bloeiden, als het ging om een vernieuwing van de theologie en wetenschap. Zij hebben een tijdlang greep gehad op het volk en zijn vroomheid. Wellicht kan men beter zeggen dat zij een onmiddellijke relatie hadden met brede lagen uit het volk en dat zij daaruit leefden. Nu is dit alles verleden tijd.

Oordeel van God

Zoekend naar wat een oorzaak van deze ontwikkelingen zou kunnen zijn, denken we aan een les van de geschiedenis, die altijd weer waar blijkt: opgaan, blinken en verzinken. Het is de trits die als een wentelend rad voortgaat de eeuwen door. Toch menen we de zaak anders te moeten stellen. Wie luistert naar de Schriften weet dat daarin sprake is van een oordeel: 'Wat Ik gebouwd heb, breek Ik af'. Ik weet, het staat in het Oude Testament. Maar ook zo is het de openbaring van God in Christus. En daarin is een oordeel.

Men kan ook eenvoudig zeggen, dat alle onverwerkte problemen van de negentiende eeuw, die de twintigste niet te boven wist te komen, in deze gebroken vorm de eenentwintigste eeuw binnen gaan. Of zou het zijn dat juist daarin onvermoede en nooit gedachte mogelijkheden zich aandienen? Is er in toorn geen sprake meer van ontferming? Herinnert al Gods doen ons niet aan het wonder, dat leven ont-

staat in de woestijn en dat het dorre land gaat bloeien als een roos?

Leven onder de belofte

Wie met deze wonderen rekening houdt ziet licht, niet in de geschiedenis slechts, maar ook voor het heden en niet minder voor wat de toekomst aangaat. Immers Gods wonderen zijn verbonden aan zijn beloften. En deze liggen niet werkeloos ter aarde. Zij hebben een kracht in zich, waarachter de Geest staat, en waardoor de eeuwige verkiezing zich doorzet. Wellicht zal dit bedacht moeten worden als het gaat over de kerk en haar verwachting. Is de tijd niet rijp, om juist nu de aandacht te vragen voor haar katholiciteit. Mocht iemand bedenkingen hebben, laat hij zich dan te binnen brengen, dat er geen gemeenschappelijkheid groter en omvatter is dan die van de nood, waarin zij alle zijn gekomen. De algehele versnippering van de gemeente Gods in ons land en in de wereld roept sterker dan ooit om de eenheid van de kerk. Zij zal onder gaan, of zij zal één worden. Als zij onder gaat, geschiedt dit in haar ongehoorzaamheid. Maar schrikt zij bijtijds wakker, dan zal ze de stem horen van de Herder Israëls. En dan wordt zij herboren. Immers de kerk is in de wereld niet gekomen vanwege haar eigen stem. De Here riep haar. En de Reformatie kwam niet tot stand, omdat de tijd er om vroeg. God bracht haar tot stand. En zij, de kerk werd herboren door de stem van Hem die haar riep. Haar verlegenheid schept ruimte voor dit spreken Gods. Zelfs haar diepe verlegenheid is geen geschikte voorwaarde. God schept door zijn Woord de dingen. Hij zal het ook doen in deze en de komende eeuw. Het is echter de vraag of de katholiciteit der kerk een vorm zal aannemen, zoals wij die zouden verwachten. Slechts dit ene is zeker dat het een structuur zal zijn waarin de doorgang van het Woord van God gewaarborgd zal zijn. Niet dat wij enige waarborg geven voor het vrije werk van de Geest. Wel zal het Woord zelf die vorm scheppen, waarin als in voorgaande eeuwen het werk van God zich zal presenteren.

Katholiciteit van gereformeerde theologie

Daarbij zal het niet minder gaan om de katholiciteit van de gereformeerde theologie. Dit is niet meer een zaak van het Westen, van Europese of van Amerikaanse theologen. Het zal Oosters toegaan en wellicht ook Afrikaans. Immers daar werken de krachten die nodig zijn voor een herleving van wat ware theologie uitmaakt: inzet en missionaire gedrevenheid, die niet zozeer gebaat is bij Westerse exactheid, maar veeleer werkt met het enthousiasme van de Geest. Welke rol daarbij voor het Westen is weggelegd, is de vraag. Maar de katholiciteit van kerk en theologie zijn van het Westen niet afhankelijk. God roept tot het Zuiden en het Oosten: Kom! En zij zullen komen en tot ons zeggen: ken de HERE! Dit is immers zuivere theologie, dat wij Hem kennen en Jezus Christus die Hij gezonden heeft. En dit is het leven, het eeuwige leven.

Dezelfde vroomheid, toch anders?

Met het millennium probleem van de wereld is het zo gesteld, dat men het offer is geworden van eigen techniek. De techniek en de economie die met hun indexen het leven bepalen. De christenheid leeft echter in vreemdelingschap, ten diepste ook ten opzichte van deze indicaties. De ware vroomheid zal een vorm weten te vinden, die in de secularisatie op een andere manier dan de traditionele zich zal kunnen uiten. Het grondpatroon blijft echter dat van de vreze des Heren, die totale gerichtheid op Hem die Schepper en Verlosser heet en die het ook is. Hij is het die is en die was en die komen zal. Voor Hem zijn duizend jaar als één dag en één dag als duizend jaar, als de dag van gisteren. Daarom zijn onze problemen de zijne niet. Het is zaak dat we ons door Hem laten zeggen en gezeggen, wat en

waar onze eigenlijke complicaties liggen. Hij wil ze oplossen voor hen die weten te bidden: neig ons hart en voeg het saam, tot de vrees van Uwe naam. Hetgeen een gebed is voor alle eeuwen. Voor die van gisteren en die van morgen.

W. van 't Spijker
Apeldoorn, Kerstavond 1998

Prof.dr. W. van 't Spijker, emeritus-hoogleraar van de Theol. Universiteit te Apeldoorn, waar hij onder andere kerkgeschiedenis doceerde.